

RIKARD ANDERSSON

Vi har tre kor borta

– gamla träd som historiska arkiv

- Gamla tallbestånd kan bevara historiska händelser i hundratals år.
- Avbildningar av 488 träd med inskriptioner från fäbodverksamhet har analyserats och tolkats för att komma närmare traditionella vallningsrutiner och ett traditionellt nyttjande av skogen.
- Inskriptioner gjordes framförallt under 1700- och 1800-talen och är mycket konsekventa. De flesta innehåller namn och andra personuppgifter och många innehåller årtal. Hantverket utvecklades och hela meningar kunde få plats på tallarna.
- Kvarvarande träd med inskriptioner är oftast klena, s.k. myrtallar. Detta beror förmodligen dels på att många värdefulla betesmarker fanns i anslutning till myrmarker, dels på skogsbrukets omvandling av skogen och uttag av stora träd.

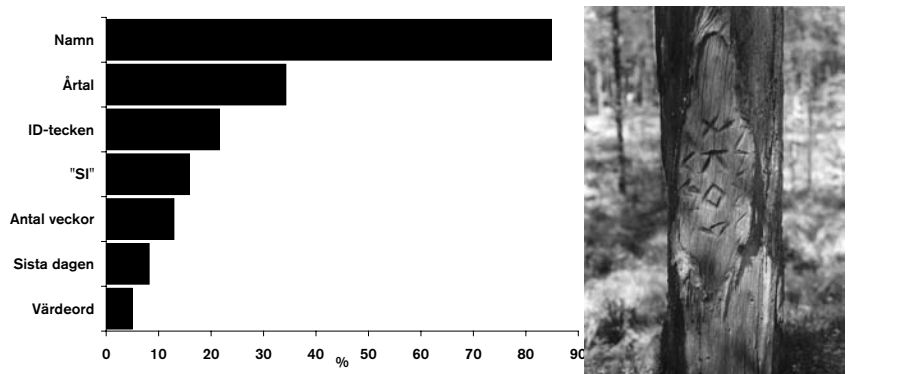
Träd kan bevara historiska händelser i hundratals år. Gamla tallbestånd har visat sig bära på ett historiskt kulturarv som går tillbaka till 1700- och 1800-talen. Likt historiska arkiv har hundratals inristningar i tall från gamla tiders fåbodverksamhet bevarats och dokumenterats (Figur 1). Dessa ristningar innehåller personlig information från vallkullorna och fyllde samtidigt en viktig informativ funktion i skogslandskapet. Betesmarken i skogen var värdefull och var tillsammans med slättermarken, som skulle ge foder för vintern, begränsande för hur många kor man kunde ha. Ristningar i träd visade vem som lät sina kor beta i området och höll ordning på betesrätten.

Skogsbeta och fåbodrar

I den boreala skogen var möjligheterna att bedriva jordbruk på ett traditionellt sätt mycket begränsade på grund av ett kärvt klimat och en mager moränjord. Boskapskötsel blev därför basen i ekonomin då skogen och de talrika myrmarkerna kunde användas som betes- och slättermarker. Fåbodsystemet utvecklades just för att kunna nyttja dessa stora skogsområden maximalt. På en speciell dag i juni lämnade folk och boskap byarna vid de stora sjöarna och flyttade upp i skogen för att stanna där hela sommaren. Fåboden kunde ligga milstals hemifrån byn. Här vallades boskapen av särskilt anställda vallhjon eller

FIGUR 1. En komplex inristning som innehåller ordet "SI" (fritt översatt: Se här!, Obs!), initialer från tre vallkullor, kommentaren "LETT" (fritt översatt: Dåligt!), årtal 1905, sju kryss som indikerar längden i veckor av vistelsen vid den aktuella fåboden, samt meddelandet "VI HAR TRE KOR BORTA".

FIGUR 2. Ristningarnas innehåll indelade i teman och redovisade som förekomst i procent i förhållande till det totala antalet ristningar. Fotot till höger visar det vanligaste temat nämligen en vallkullas initialer som slutar med "D" för "-dotter". Exemplet "KOD" skulle således kunna stå för "Karin Olsdotter" eller något annat namn med samma initialer. Foto: Rolf Lundqvist. With kind permission of Springer Science and Business Media.

vallkullor. Den bestod främst av kor och getter och ibland även hästar.

Varje dag hade sina bestämda vallningsstråk. Orsaken till att man vallade var framförallt att man ville hindra korna från att beta på mark där någon annan hade betesrätt, på mark som var reserverad för höproduktion (slätter) eller på mark som låg i träda. Vallningen hade även som funktion att skydda korna från rovdjur. Rutinen var sådan att man mitt på dagen vilade ett par timmar på någon torr och skuggig plats, gärna nära en bäck. Här hade man också tid för sysslor som låg utanför själva vallningsuppdraget, som att sticka strumpor eller rista i träd.

Ristningar gjordes främst i tall som först avbarkades på mindre partier för att förbereda en plan "skrivyta". Med den lilla vallyxan som alltid fanns med gjordes inhuggningarna i själva veden i form av symboler, siffror och bokstäver.

Graffiti och revir

De nära 700 ristningar som dokumenterats i en del av gamla Ore socken i norra Dalarna innehåller otaliga intressanta meddelanden som också visat sig vara väldigt konsekventa. Den absolut vanligaste informationen i ristningarna är namn eller rättare sagt initialer med en avslutande bokstav för om det var en kvinna eller man, S som i son och D som i dotter (Figur 2).

Den näst vanligaste informationen är årtal. Nästan en tredjedel av ristningarna som innehåller namn innehåller också en personlig signatur eller teckenkombination i anslutning till namnen. Några av ristningarna innehåller information om vallkullornas ursprung och kunde lyda "Från Dalbyn" eller "Från Sörboda".

All denna information om namn, kön, ursprung och årtal m.m. bidrog till att identifiera den som ristade och vallade. De ristade tallarna stod då som markörer ute på skogen och visade på vem och vilken bonde som hade rätt till skogens betesmarker. Detta fenomen ökade i omfattning under 1700- och 1800-talen i takt med befolkningsökningen och det ökande boskapsbeståndet.

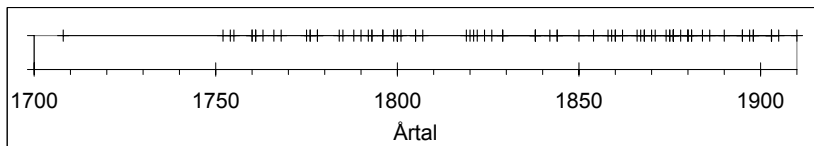
Kvinnosyssla

Ristningarna visar att vallhjonen nästan bara var kvinnor (97 %!). Att valla kor var en kvinnosyssla även om män faktiskt vistades ute på fåbodarna åtminstone periodvis, och särskilt när det var dags för slätter eller när olika byggnader behövde repareras.

Antalet namn per ristning avslöjar hur många kvinnor som vallade tillsammans. Ofta följde barn, såväl flickor som pojkar, med som hjälpredor men dessa saknas dock i ristningarna. Oftast vallade man två och två. En tredjedel av ristningarna innehåller endast ett namn. På kvällen samlades alla åter vid fåbodarna efter den dagliga vallgången. Eftersom det var möjligt för två vallkullor att valla ca 25-30 kor går det i alla fall i teorin att utifrån ristningarna räkna ut hur många kor som varit ute på skogen och därmed göra en uppskattning av betestrycket.

Utdöd tradition

Ristningar i Ore socken gjordes mellan år 1708 och år 1910 (Figur 3). Det ristades särskilt intensivt i slutet av 1700-talet samt under 1860- och 1870-talen. Väldigt få ristningar gjordes efter år 1880. Under den allmänna befolkningsökningen i slutet av 1800-talet ökade även aktiviteten ute

FIGUR 3. Sammanställning av de inristade årtalen längs en tidsaxel. With kind permission of Springer Science and Business Media.

på skogen. Försvinnandet av traditionen att rista i träd efter år 1880 har ett direkt samband med att man då började överge fåbodarna. Även om enstaka fåbodan användes ända in på 1970-talet så förändrades fåbodverksamheten helt under 1900-talet.

Genom tillgång till handelsgödsel ökade foderproduktionen nere i byarna och den vidsträckta areal som använts för produktion av vinterfoder (slättermark) slutade att fylla någon funktion och övergavs. Denna mark blev istället tillgänglig för bete. När tillgången till betesmark ökade minskade samtidigt behovet av att valla. Boskapen kunde nu beta mera fritt också på tidigare slättermark och på nya hyggen. De traditionella vallningsstråken övergavs när det inte längre fanns någon konkurrens om betet. Följden blev också att det inte längre fanns något behov av att märka ut sina betesmarker med hjälp av trädristningar.

När så det kommersiella skogsbruket introducerades råddes eller tvingades bönderna till slut helt att upphöra med en traditionell fåbodkultur. Den strävan som fanns att hålla skogen gles med hjälp av betande kor och eld för att gynna betet motarbetades av skogsbruket som istället strävade efter täta och jämgamla skogsbestånd med snabbt växande träd ämnade för timmerproduktion

Dåtidens SMS

Vanligen användes olika rutter varje dag i veckan för att undvika att skogen betades för hårt. När man så återkom till samma vilställen och samma ristade träd en gång i veckan ristade man ofta in ett kryss. Antalet kryss visar då hur många veckor man vistats vid fåbodarna den aktuella sommaren. Vistelsen varierade mellan en och sju veckor och den vanligaste längden på perioden var två till fyra veckor i 80 % av ristningarna.

Man kan ibland se mer utförliga texter kring just det sista besöket för året. De inristade orden "höst" och "vår" visar på att fler än en fåbod kunde användas under en och samma sommar (Figur 4). Vissa ristningar innehåller också helt unika uttryck som har samband med till exempel hemlängtan, betesförhållanden

eller specifika händelser. En sådan ristning gjordes 1905 i Halgonbergområdet, Ore socken. Den innehåller tre kvinnonamn, sju kryss som indikerar sju veckor vid fåboden, och kommentaren "Lett – Vi har tre kor borta" (lett betyder att något var dåligt) (Figur 1). Att tappa bort så många kor på samma gång var inte roligt. Vilka bannor skulle de få av den ägande bonden när de kom hem? Kanske var inristningen ett rop på hjälp för att hitta de försvunna korna. Kanske hoppades man på att någon förbipasserande som sett deras kor också skulle svara dem, antingen genom att kula ut budskapet eller genom att göra ytterligare en inristning.

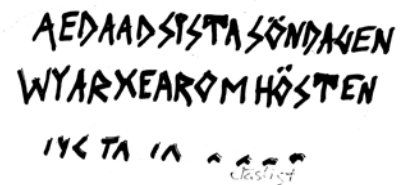
Förgängligt och hatat

Ristningarna gjordes i levande tallar vilket bevisas av att träden mer eller mindre framgångsrikt vallat över ristningen och bläckan. Idag har dock många av dessa träd dött, fallit till marken eller ruttnat bort. Det finns därför idag fler döda ristade träd än levande (Figur 5). Skogsbolagen såg inget värde i ristade träd. Många skogsbestånd fulla med ristade träd blev därför förstörda. De träd som ändå lämnades kvar fanns på mindre produktiva marker, ofta i anslutning till våtmarker, eller till och med ute på dessa. Därför är de ristade träden generellt klena och mellan 10 och 25 cm i diameter.

Trots det stora bortfallet på grund av det moderna skogsbruket under 1900-talet finns geografiska mönster för de ristade träden. I regional skala är träden, förstås, väldigt koncentrerade till områden med fåbodan. I lokal skala visar de hur de dagliga vallningsstråken gått, förbi betesmark och vilställen. Träden finns mellan fåbodarna, längs med små vattendrag och på myrar.

Viktigt kulturarv

Industrialiseringen av Europa förändrade fundamentalt vårt användande av skogen. När lokalsamhällena successivt drogs in i en internationell ekonomi ökade värdet av timmer och massaved och en produktion av dessa råvaror kom därför alltmer att dominera användandet. Den traditionella användningen av skogens resurser base-

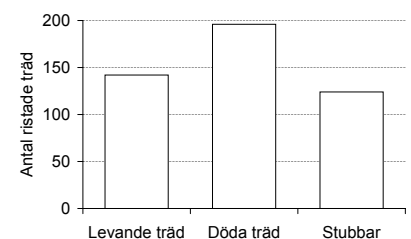

FIGUR 4. Skiss av trädristning som berättar att två vallkullor med initialerna "AED" och "AAD" besökt betesmarken vid höstfåboden för sista gången för säsongen. Ristningen lyder: "SISTA SÖNDAGEN WIAR HEAR OM HÖSTEN". Illustration: Rolf Lundqvist.

rad på kunskap som gått genom många generationer i hundratals år upphörde abrupt.

Idag finns det inte många som kan vittna om traditioner i skogen från tiden före industrialismen. Kvarvarande gamla träd bär dock på mycket information om olika seder och bruk. I detta nummer av Fakta Skog har jag visat hur de rika arkiven med inristningar från fåbodverksamheten kan bidra med unik kunskap. En parallell till fåbodkulturen är den traditionella samiska kulturen i vilken många olika traditioner också bevarats i gamla träd. Den gemensamma faktorn för dessa båda arkiv är det lokala nyttjandet och förekomsten av riktigt gamla träd.

När de traditionella sätten att bruka skogen försvinner, liksom de gamla träden, är det också slutet på en månghundraårig epok. Detta är övergången från ett traditionellt nyttjande till ett industriellt, och från en ekonomi med mer eller mindre självhushåll till en marknadsekonomi. På grund av denna dramatiska förändring är de spår som vittnar om förindustriella tider så värdefulla, då de vittnar om något relativt uthålligt och långvarigt som står i kontrast till 1900-talets snabbt föränderliga samhälle. Den kunskap som utvecklats under många århundraden och som bevarats i dessa spår är väl värd att dokumentera och försöka förstå inför ett framtida mångbruk av skogslandskapen.

FIGUR 5. De ristade trädens bevarandestatus. With kind permission of Springer Science and Business Media.

FIGUR 6. Tre fjällkor vid en fäbod i norra Dalarna.

Provtagningsmetodik och dateringsteknik

En av de speciella fördelar som hör till det historiska arkivet av riktigt gamla träd är att de bevarade historiska spåren kan dateras med hjälp av dendrokronologi. Detta är extra värdefullt när det, till skillnad från många av fäbodristningarna, inte finns några årtal inristade. Eftersom spåren har högt kulturhistoriskt värde krävs speciella försiktighetsåtgärder vid provtagningen för att göra så lite åverkan på trädet som det bara är möjligt. Med hjälp av en trädborr tas ett borrhov nära spårets ursprungliga kant, där bläckan eller skadan slutar i horisontell riktning. Ofta innebär detta att man borrar genom den tjocka övervallning som trädet under årtionden byggt upp. Skulle man inte träffa kanten med första borrhovningen (vilket bara händer undantagsvis) görs ytterligare ett borrhov på den sidan av kanten som inte borrats. Med hjälp av dessa två prov är det möjligt att få en datering med en noggrannhet på plus/minus något enstaka år (för tall). Vill man ha en exakt ålder på skadan måste dock årsringsserierna jämföras med en s.k. master-kronologi eftersom det händer att årsringar under vissa år inte bildas alls eller dubblas. Årsringarna i provet taget från yttersidan av bläckan räknas först med start från trädets bark. När man kommit in ett antal år innanför bläckan (10-15 ringar) är det möjligt att korsdatera de två proven med varandra. Årsringar med identifierade årtal som hittats i det yttre provet letas upp också i det inre provet. Ringarna räknas nu i det inre provet tillbaka ut mot bläckan och den yttersta årsringen dateras, vilket är den sista sommaren innan den historiska händelsen ägde rum. Finns bara den ljusa vårveden kvar i denna yttersta årsring ägde händelsen rum mitt på sommaren.

Ämnesord

Skogshistoria, fäbod, trädristningar, kulturmärkta träd, kulturspår i träd, Ore, skogens kulturarv, kulturmiljövård

Läs mer

- Andersson, R. 2005. Historical land-use information from culturally modified trees. Doktorsavhandling. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae vol. 2005: 61.
- Andersson, R., Östlund, L. & Lundqvist, R. 2005. Carved trees in grazed forests in boreal Sweden – analysis of remaining trees, interpretation of past land-use and implications for conservation. *Vegetation History and Archaeobotany* 14:149-158.
- Mallea-Olaetxe, J. 2000. Speaking through the aspen: Basque tree carvings in California and Nevada. University of Nevada Press, Reno & Las Vegas. 237 pp.
- Lundqvist, R. 1994. Ristade träd i skogen: klotter eller kulturminne? *Kulturmiljövård* 1:60-62.

Författare

Rikard Andersson disputerade 2005 vid SLU:s institution för skoglig vegetationsekologi 901 83 Umeå
Tel: 090-786 8556
E-post: Rikard.Andersson@svek.slu.se

Fakta Skog – Om forskning vid Sveriges lantbruksuniversitet

Redaktör: Göran Sjöberg, SLU, Fakulteten för skogsvetenskap, 901 83 Umeå
090-786 82 96 • Goran.Sjoberg@adm.slu.se

Ansvarig utgivare: Jan-Erik Hällgren, 090-786 82 38 • Jan-Erik.Hallgren@sfak.slu.se

Webb: www.slu.se/?id=142

Prenumeration: 15 nummer per år för 340 kronor + moms.

SLU Publikationstjänst, Box 7075, 750 07, Uppsala, 018-67 11 00 • Publikationstjanst@slu.se

Elanders Tofters AB, Uppsala 2006

ISSN 1400-7789 © SLU

Universitetet som utbildar
och forskar för livet